International Journal of Multidisciplinary Horizon

ISSN:**3049-2017**
IJMH 2025; 2(5): 49-54
© 2025 IJMH
www.themultijournal.com

Received: 25-09-2025
Accepted: 01-10-2025
Publish : 03-10-2025

Dr. Renu Vats
Assistant Professor (Sahitya),
Dkksd Adarsh Sanskrit College,
Ambala Cant

Correspondence:
Dr. Renu Vats
Assistant Professor (Sahitya),
Dkksd Adarsh Sanskrit College,
Ambala Cant

कालिदासविरचिते रघुवंशमहाकाव्ये धर्मसंस्कृतीविवेचनम्।

Dr. Renu Vats

शोधसार: -(Abstract)

संसारस्य धर्मः संस्कृतिः इति द्वे आधारभूमी स्तः। एतौ द्वौ पवित्रभारतवर्षस्य आत्मगौरवस्य परिचायिकौ स्तः। यथा धर्मः संस्कृत्या सह सम्बन्धितस्तथैव संस्कृतिरपि धर्मेण सह संपृक्ता। संस्करणं **संस्कृतिः**,एतस्याः वाहकः **धर्मः**। संस्कृतेः प्रागेव धर्मस्य प्रादुर्भावः जातः। संस्कृतेः विकासाय आधारं निर्माय च समुचितसाधनानि विधाय साध्यपर्यन्तं प्रापयितुं धर्मः एव पूर्णसहयोगं करोति। अतः प्रोक्तम्-

" धर्मो हि तेषामधिको विशेषो धर्मेण हीनाः पशुभिः समानाः"।[1] इति

भारतीयसंस्कृत्यां धर्मस्यैव प्राधान्यता वर्तते। धर्मात् व्यवच्छिन्नाः मानवाः पशुभिः सदृशाः प्रतिभान्ति। भारतीयसंस्कृतिः लोकेषु विश्वबन्धुत्वभावनां सृजयति। यथा-

"मित्रस्याऽहं चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्ष्ये।

मित्रस्य चक्षुषा समीक्षामहे।।"[2] इति

जगत्यस्मिन् धर्मसंस्कृतेः प्रतिपादनं न केवलं वैदिकसाहित्ये वर्णितम् अपितु लौकिक साहित्येऽपि स्पष्टरूपेण समुपलभ्यते। प्राचीनकालाद् आद्यपर्यन्तं भारतस्य सामाजिकसांस्कृतिकधार्मिकजीवनस्य प्रतिफल काव्ये एव भवति। महाकवि कालिदासः धर्मसंस्कृत्योः परमोपासकः। अतः तस्य सर्वश्रेष्ठे महाकाव्ये रघुवंशे सार्वकालिकः सार्वदेशिकः च धर्मसंस्कृत्योः यत्समुत्कृष्टरूपः प्राप्यते तद् अद्यपर्यन्तं अस्माकं समाजस्य आदर्शः अस्ति। यतो हि समाजस्य मूले अस्त्येव धर्मसंस्कृती। सदाचारः, वर्णाश्रमव्यवस्था, संस्कारः, त्यागः, तपस्या, सहिष्णुता, मातृपितृगुरूभक्तिः, कर्मवादः, आध्यात्मिकभावना, कर्तव्यनिष्ठता, मोक्षचिन्तनं, गोसेवा, पुनर्जन्मवादः इत्यादयः अस्माकं संस्कृतिं समेधयन्ति । कालिदासस्य सर्वश्रेष्ठमहाकाव्ये रघुवंशे एतानि सर्वाणि तत्वानि च उपनिबद्धानि सन्ति । का नाम संस्कृतिः, को धर्मः, एतौ द्वौ कीदृशौ प्रतिफलितौ रघुवंशमहाकव्ये तदेव शोधलेखेऽस्मिन् मया प्रस्तूयते

कूटसंकेतः- विश्वबन्धुत्व, पापपुण्यनिर्धारकः, संस्कृतिः, धर्मसंस्कृती।

प्रस्तावना -

- **संस्कृतिः-**

'सत्याहिंसागुणैः श्रेष्ठा, विश्वबन्धुत्वशिक्षिका।

विश्वशान्तिसुखाधात्री, भारतीया हि संस्कृतिः ।।'[3] इति

"संस्कृतिः"शब्दः "सम्" उपसर्गपूर्वकः "कृ" धातोः "क्तिन्" प्रत्ययस्य संयोगेन निष्पन्नः। यस्याः अर्थः संस्करणं, परिष्करणं, अलंकरणं,शुद्धिकरणं चेति । मानवः मानवत्वं प्रतिष्ठापयितुं यामाश्रियते सा एव संस्कृतिः। इयमस्माकं जीवनस्याऽन्तरङ्गस्वरूपं प्रकाशयति। अपिच मनसः मलं, चेतसः चाञ्चल्यं अज्ञानावरणं च व्यपनयति। विश्वस्य अन्यासु संस्कृतिषु भारतीयसंस्कृतिः भिन्ना शुद्धा चास्ति । एषा चेतसि दुर्भावदमनपूर्वकं स्वान्तं स्थैर्यं च संस्थापयति।विश्वहितस्य विश्वोन्नतेश्च सर्वाः मूलभूताः भावनाः अस्यां संस्कृतौ उपलभ्यन्ते। **"भारतीया संस्कृतिः सर्वश्रेष्ठा संस्कृतिः।"**इति न केवलं भारतीयाः स्वीकुर्वन्ति अपितु पाश्चात्यैः अपि मुक्तकण्ठेन स्वीकारं कृतवन्तः। मैक्समुलर महोदयेनोक्तम्-**'यदि मां प्रति कोऽपि प्रश्नं पृच्छति एतादृशं को देशो कुत्र चास्ति? यत्र मानवः स्व मानसिकशक्त्या सर्वोत्तमं गुणं विद्यानां च प्रत्येगशाखां विचारयति? एवं क्लिष्टतः अतिक्लिष्टप्रश्नानां समाधातुं सक्षमाः भवन्ति तर्हि अहं पवित्रभारतवर्षमिति वदामि ।**'भारतीयसंस्कृतिः लोकेषु विश्वबन्धुत्वभावनां सृजति। यथा-

'मित्रस्याऽहं चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्ष्ये।

मित्रस्य चक्षुषा समीक्षामहे।।'[4] इति

भारतीयसंस्कृत्यां मानवाय सत्यं शिवं सुन्दरं संदेशः अस्ति। अन्यया संस्कृत्या प्रभावेन्यपिएषा स्थिरा अपरिवर्तिता च।सदाचारः, वर्णाश्रमव्यवस्था,त्यागः, तपस्या, सहिष्णुता, मातृपितृगुरूभक्तिः, कर्मवादः, आध्यात्मिकभावना, कर्तव्यनिष्ठता,मोक्षचिन्तनं, गोसेवा एतानि सर्वाणि भारतीयसंस्कृतेः मुख्यानि वैशिष्ट्यानि।

धर्मस्य स्वरूपम्-

भारतीयसंस्कृतेः वाहकः अस्ति **"धर्मः"**। धर्ममाश्रित्यैव भारतीय-सस्कृतिः जीविता। कामपि संस्कृर्तिं सम्यक्संचलनाय सामाजिक-सन्तुलनरक्षाय च धर्मः एव सक्षमः। धर्म एव संस्कृतेः चेतनास्वरूपः,येन विना संस्कृतिः जीवनरहिता भवति। पाश्चात्यदेशवत् भारतेऽस्मिन् धर्मशब्दस्य प्रयोगः "Religion" अथवा उर्दुभार्षावत् "Majahab" मजहबइति संकुचितशब्देन न व्यवह्नियते। भारतीयसंस्कृत्यां धर्मस्तु बहुव्यापकः शब्दः, अत्रैव संपूर्णसमाजस्य इतिहासःसमावेशितः। गर्भे आगमनामारभ्य अन्येष्टिपर्यन्तं मानवजीवनस्य प्रत्येकं क्षेत्रं धर्मेण परिव्याप्तं भवति। **धृञ्"** धारणपोषणयोरिति धातोः औणादिके **"मन्"** प्रत्यय कृते उत्पद्यते धर्मशब्दः ।महाभारते इदं वचनमस्ति-

'धारणाद्धर्ममित्याहुर्धर्मो धारयते प्रजाः ।

यस्याद्धारणसंयुक्तः स धर्म इति निश्चयः।।'[5] इति

अर्थात्, धर्मः जीवनस्य मूलाधारः। विष्णुसहस्रनामस्तोत्रे- **"आचारप्रभवो धर्मः धर्मस्य प्रभुरच्युतः"** इति वर्णितमस्ति। अर्थात् आचारः हि परमधर्मः एवं तस्य स्वामि स्वयं नारायणः इति। संस्कृतजगति धर्मप्रतिपादकं शास्त्रं **"धर्मशास्त्रम्"**। धर्मशास्त्रे धर्मशब्दः पूर्णविकासमभजत्। तत्समये परमाराध्यः मनुः प्रक्तोम्-

'विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेषरागिभिः।

हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तं निबोधत ।।'[6] इति

अर्थात्, सज्जनैः,रागद्वेषरहितैः वेदविद्भिः सततमनुष्ठितः, एवं अन्तःकरणेन प्राप्तानुज्ञः धर्मः इति । अपि च **"आचारः परमधर्मः"** इत्युक्त्वा धर्मस्य दशलक्षणं मनुना प्रतिपादितम्। यथा-

'धृतिःक्षमादमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः।

धीर्विद्यासत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम्।।'[7] इति

दशलक्षणमेतद् मानवान् दुष्कर्मेभ्यः मद्यपानस्तेयादिभ्यः वारयति। सुकर्मसु व्रतोपवासदानादिषु शास्त्रविहितकर्मेषु प्रवर्त्तयति। ततः मानवः विश्वे वीतक्रोधभयरागरहितः सन् जीवनस्य चरमलक्ष्यं सुलभेन प्राप्नोति। चलाचले संसारे धर्मस्यैव नियतत्वं सर्वैरनुभूयते। धर्मे न केवलं पूजापङ्गादयः समन्वयं भवति अपितु आङ्ग्लभाषायाः Virtue, Law, Duty, Human Behaviour, Morality, Costom Usage आदिः पदानां अन्तर्भवति। धर्म एवैको मित्रम्,यो मृत्युकालेऽपि अभीष्टफलप्रदनार्थं परलोकं अनुगच्छति। अतो मनुनोक्तम्-

'एक एव सुहृद्धर्मो निधनेऽप्यनुयाति यः ।

शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यद्धि गच्छति ।।'[8] इति

धर्म एव जीवजगतस्यधारकः, सदसद्विचारकः, कर्मक्रियायाः साधनः, पापपुण्यनिर्धारकः, कर्तव्याकर्त्तव्यबोधकः च। धर्मं बिना संस्कृतिः क्षणमपि स्थातुं नार्हति। वस्तुतस्तु धर्मेण संस्कृत्युथानं सम्भवम्।

रघुवंशे धर्मसंस्कृती-

अस्माकं भारतीयसंस्कृतेः प्रतिपादनं न केवलं वैदिकसाहित्ये वर्णितं अपितु लौकिकसाहित्येऽपि स्पष्टरूपे समुपलभ्यते। प्राचीनकालाद् अद्यपर्यन्तं भारतस्य सामाजिकसांस्कृतिकाध्यात्मिक- जीवनस्य प्रतिफलनं काव्ये भवति।यतो हि काव्यगतं प्रयोजनं प्रतिपादयता मम्मटेन प्रोक्तम्-

'काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये।

सद्यः परनिर्वृत्तये कान्ता सम्मिततयोपदेशयुजे।।'[9] इति

लौकिकसाहित्ये यथा आदिकविः वाल्मीकिव्यासदेवप्रभृतयः विशिष्टस्थानमलंकुर्वन्ति तथैव महाकविकालिदासस्यापि संस्कृतजगति अनन्यं स्वतन्त्रं च स्थानं वर्तत्ते। संस्कृतलौकिकसाहित्ये कविकुलगुरोः कालिदासस्य काव्यकृत्यानि सर्वजनहिताय, सर्वजनकल्याणाय, सर्वजनसुखाय, सर्वलोकोपकाराय च प्रवर्त्तते इति। इदानीन्तनजीवने बहु जनाः संस्कृतिविमुखाः धर्मपराङ्मुखाः च भवन्ति। अतः साम्प्रतिकयुगे महाकविकालिदासस्य सर्वश्रेष्ठकाव्ये रघुवंशे वर्णिताः संस्कृतिप्रतिपादिताः धर्मसंयुक्ताः विषयाः श्लाघनीयाः उपयोगिनश्च भविष्यन्तीति विचारयित्वा मया स्वीक्रियते अयं विषयः।

सनातनधर्ममाश्रित्य भारतीयसंस्कृतेः प्रतिपादनं कालिदासेन स्वकीयकाव्ये **रघुवंशे** यादृशं कृतं तादृशं अन्यत्र न कुत्रापि उपलभ्यते। सदाचारः, वर्णाश्रमव्यवस्था, त्यागः, तपस्या, सहिष्णुता, मातृपितृगुरूभक्तिः, कर्मवादः, आध्यात्मिकभावना, कर्तव्यनिष्ठता, मोक्षचिन्तनं, गोसेवा एते सर्वे धर्मसंस्कृत्योः मूलविषयाः काव्येऽस्मिन् प्रतिपादिताः।

- **सदाचारः-**धर्मानुकूलं शारीरिकव्यापारः सदाचारः इत्युच्यते। श्रृत्यां स्मृत्यां च उपदिष्टोऽस्ति आचारः 'परमधर्मः' इति।यथा मनुसंहितायां-

'आचार परमो धर्मः श्रृत्युक्तः स्मार्तं एव च।

तस्मादस्मिन् सदा युक्तो नित्यं स्यादात्मवान्द्विजः।।'[10] इति

तथैव काशीखण्डे वर्णितमस्ति-

'आचारः परमो धर्म आचारः परमं तपः।

आचाराद् वर्द्धते ह्यायुराचारात् पापसंक्षयः।।'[11] इति

रघुवंशे प्रतिपादिताः सर्वाः चरित्राः सदाचारसम्पन्नाः। तेषां चरितं **स्मृतिरन्वगच्छत्)** श्रुतिस्मृत्यनुकूलोऽस्ति। सदाचारस्य पराकाष्ठा अत्रैव प्राप्यते। यथा-

'त्यागाय सम्भृतार्थानां सत्याय मितभाषिणाम्।

यशसे विजिगीषूणा प्रजायै गृहमेधिनाम्।।'[12] इति

अर्थात्, रघुवंशजाः नृपाः त्यागायार्थसंग्रहः सत्यायाल्पभाषणं-कीर्त्यर्थमेव विजयेप्सूनां एवं सन्तानप्राप्त्यर्थं दारपरिग्रहं च कुर्वन्ति। एतादृश सदाचासम्पन्नसमाजे परस्परं जीवनं सुगमं तथा संस्कृतिः आदर्शरुपागौरवान्विता च भवति।

- **परोपकारभावना-**

"परोपकारः" मानवधर्मस्य संस्कृतेः च सर्वश्रेष्ठः चिन्तनः। समाजे कोऽपि जनःअन्यजनानां उपकारं विना जीवितुं न शक्नोति। अतः स्वयं कालिदासः प्रोक्तम्-

'अर्थं सप्रतिबन्धं प्रभूरधिगन्तुं सहायवानेवं।

दृश्यं तमसि न पश्यति दीपेन विना सचक्षुरपि।।'[13] इति

रघुवंशे राजसु ये गुणाः विद्यन्ते ते सर्वेऽपि गुणाः परोपकारार्थं एव प्रयुक्तः -

'तं वेधा विदधे नूनं महाभूतसमाधिना।

तथा हि सर्वे तस्यासन् परार्थैकफला गुणाः।।'[14] इति

अर्थात्, पाञ्चभौतिकशरीरस्य निर्माणकर्त्तुं रूपरसादिगुणाः यथा परार्थम् एव प्रयोजितम्। तथैव शासके विद्यमानाः सर्वेऽपि गुणाः परोपकारार्थम्।

उपकारस्यानन्तरं प्रत्युपकारं कृतज्ञताविधानं च अवश्यकरणीयमिति कविः बहुत्रोल्लेखितः। अत्र कविना परस्परसाहार्य्येन विना मानवस्य स्थितिमसाध्यमिति सूक्ष्मोदारहरणैःप्रदत्तः।

- **करव्यवस्था-**

आदर्शभूतस्य राष्ट्रस्य करव्यवस्थावर्णनावसरे महाकवि कालिदासः प्रोक्तवान्-

'प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो बलिमग्रहीत्।

सहस्रगुणमुत्स्रष्टुमादत्ते हि रसं रविः।।'[15] इति

अर्थात्, यथा सूर्यः सहस्रगुणं वर्षाद्वारा जलं प्रदायितुं सम्पर्णसमुन्द्रस्य जलं ग्रीष्मकाले शोषयति। तथैव प्रजानां ऐश्वर्यसमृद्ध्यर्थम् एव प्रजाभ्यः करग्रहणं राजा कृतः। तर्हि अत्र राज्ञा करः स्थापनीयः, प्रजाभिः करः अवश्यः देयः, प्रजाभ्यः करस्वीकृत्य तत्धनं स्वात्मरक्षार्थं उपयोगः न करणीयं तथा च प्रजाभ्यः कल्याणं यथा भवेत् तादृश्यं चिन्तनं करणीयमिति वर्णयित्वा शासन-व्यवस्थायाः वास्तविकस्वरूपं प्रतिपादितमस्ति।

- **पारिवारिकजीवनम् –**

विश्वपरिवारस्य एकत्वस्य च भव्यभावना एव विश्वशांन्ति, सौहार्दं, सौख्यं च संस्थापयितुं परिवारस्य स्थानंसर्वोपरि। परिवारस्य समाजे धार्मिकजीवनावलम्बनार्थं प्रेरयति। तस्य समाजः **(श्रुतेरिवार्थं** सर्वप्रधानाङ्गरुपेण नारीपुरूषौ स्तः। परिवारे केवलं पुरूषस्य नार्याः वा श्रेष्ठता नास्ति। अनयोः द्वयोः प्रकृतिप्रत्ययवत् समानः प्राधान्यं वर्तत्ते इति कविना विहितम्। यथा-

" सोऽभवद्वरवधूसमागमः प्रत्ययप्रकृतियोगशन्निभः"[16] इति

पारिवारिकजीवने सर्वदा नारी पत्युः परिस्थितिं जानीयात् इति सीतादेव्याः प्रसङ्गे कविना प्रोक्तम्-

'उपस्थितां पूर्वमपास्य लक्ष्मीं वनं मया सार्धमसि प्रपन्नः।

तदास्पदं प्राप्य तयाविशेषात्सोढास्मि न त्वद्भवने वसन्ती।'[17] इति

तथा च-

'साहं तपः सूर्यनिविष्टदृष्टिरुर्ध्वं प्रसूतेश्चरितुं यतिष्ये।

भूयो यथा मे जननान्तरेऽपि त्वमेव भर्ता न च विप्रयोगः।।'[18] इति

रघुवंशे दाम्पत्यजीवनस्य यत् चित्रं प्रस्फुटितं तदेव अस्माकं संस्कृतेः निरुपमं चित्रणम्। ततो ज्ञायते यत्- पतीपत्नयोः सम्बन्धः समानमनस्त्वेन भवेत् न तु शरीरयोगमात्रेण।

- **मोक्षचिन्तनम्-** परमपुरूषार्थस्तु "मोक्षप्राप्तिः"। मोक्षमधिगम्य मुनयः पुनः इहलोकं न आवर्तन्ते। महाकवि कालिदासः ईक्ष्वाकुवंशस्य कुलव्रतं तु मोक्षचिन्तनमिति प्रतिसर्गे स्पष्टीं करोति। यथा-

'प्रथमपरिगतार्थस्त रघुः संन्निवृत्तं

विजयिनमभिनन्ध श्लाघ्यजायासमेतम्।

तदुपहितकुटुम्बः शान्तिमार्गोत्सुकोऽभून्नहि

सति कुलधुर्यै सूर्यवंश्या गृहाया।।'[19] इति

तेषां नृपाणां सन्तानाः यदा योग्याः भवन्ति तदा ते परिपारिजीवनात् निवृत्तिं प्राप्य शान्तिमार्गं (मोक्षमार्गं)कामयन्ते। यथा च-

गुणवत्सुतरोपितश्रियः परिणामे हि दिलीपवंशजा।

पदवीं तरू वल्कवाससां प्रयताः संयमिताः प्रपदिरे।।[20] इति

दिलीपवंशजाः वार्धककाले गुणयुक्तसुतेषु राज्यभारारोपणं कृत्वा तरूवल्कवाससां संयमिनां मुनिनां व्रतधारणं कृत्वा च मोक्षमार्गमाश्रयन्ते। अतःसूच्यते- जीवनस्यान्तिमकाले अवश्यमेव मोक्षचिन्तनं कुर्यात्।

- **वर्णाश्रमः-**

पुण्यभारतवर्षं सुविशालं भवति। भारतवर्षेऽस्मिन् ऋषिभिः प्राचीनैराचार्यैश्च संस्कृतिं शृङ्खलयितुं नैकाः व्यवस्थाः विरचिताः। वर्णाश्रमव्यवस्था भिन्ना प्रसिद्धा चास्ति, वर्णाश्रमव्यवस्था इत्युक्ते चतुर्णां वर्णानां आचारः,व्यवहारः, तथा तेषां आश्रमव्यवस्थादिः गृह्यते।मानवः स्वजीवननिर्वाहार्थं यां कामपि वृत्तिमाश्रयते, तदनुसारे तस्य वर्णनिर्णयः। भारतीयसंस्कृतेः मूलाधारस्तु वर्णाश्रमव्यवस्था। वर्णाश्रमव्यवस्थायाः संपूर्णरूपंमहाकविः रघुवंशस्य प्रारम्भे कृतवान्। यथा-

'शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयेषिणाम्।

वार्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम्।।'[21] इति

वाल्ये ब्रह्मचर्याश्रमिणां विद्याभ्यासः करणीयः, यौवने गृहस्थाश्रमे धर्मानुसरं विषयसुखं प्राप्तव्यम्, बृद्धावस्थायां वानप्रस्थाश्रमे मुनिवृत्तिकल्पः आचारः स्वीकर्तव्यः, जीवनस्यान्तिमकाले सन्यासाश्रमे परमात्माध्यानेन शरीरं त्यक्तव्यमिति वर्णितमस्ति। वर्णाश्रमपरिपालनं नृपस्य प्रधानं कर्त्तव्यं भवति।

'नृपस्य वर्णाश्रमपालनं यत्स एव धर्मो मनुना प्रणीतः।'[22] इति

राज्यव्यवस्थाऽपि वर्णाश्रमजीवनमूल्येन सह युक्तमासीत्। यथा-

'रेखामात्रमपि क्षुण्णादमनोर्वर्त्मनः परम्।

न व्यतीयुः प्रजास्तस्य नियन्ता शास्त्रमाददे।।'[23] इति

राजा सर्वदा वर्णाश्रमव्यवस्थायाः अवरमानुष्ठानं प्रति जागरणम् अवलम्बयति। यथा-

'राजन्प्रजासु ते कश्चिदपचारः प्रवर्तते।

तमन्विष्य प्रशमयेर्भवितासि ततः कृती ।।'[24] इति

वर्णाश्रमव्यवस्थायाः उल्लङ्घनेन समाजे अमङ्गलं दरीदृश्यते इति "शम्भूकचरित्रे" निर्देशितम्। तर्हि एतेषां विधिपूर्वकपालनेन मानवस्य इहलौकिकं पारलौकिकं च कल्याणं वर्धते इति निरुपयति कविः।

- **राज्यव्यवस्था-**

समाजे राज्यपालकस्य राज्ञः योग्यान् गुणान् सूचयति कविः।यथा-

'ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघाविपर्ययः।

गुणा गुणानुबन्धित्वात् तस्य सप्रसवा इव।।'[25] इति

अर्थात्, राजानः परवृत्तान्तज्ञाने सत्यपि मौनिनः, प्रतिकारसामर्थ्यैऽपि क्षमाशीलाः, दानाधिक्येऽपि आत्मप्रशंसारहिताः भवेयुः। अपि च निर्भीकः सन् आत्मानं रक्षेत्,रोगविहीनोऽपि धर्मनिष्ठः स्यात्, लोभहीनोऽपि धनसंग्राहकः स्यात्, सङ्गहीनोऽपि सुखी च स्यात्। राजा धर्मे आसक्तः सन् अर्थं कामं च न त्यक्त्वा धर्मार्थकामानां एकदा समव्यवहारं प्रदर्शयेत्। पुनः धर्मानुकूलं अर्थोपार्जनं कामसम्पादनं चकुर्यात्।यथा-

'न धर्मर्थकामाभ्यां बबाधे न च तेन तौ।

नार्थं कामेन कामं वा सोऽर्थेन सदृशस्त्रिषु।।'[26] इति

राज्यपालकः सर्वदा ज्ञानेन वृद्धो भवेत् यतो हि **" न ज्ञानवृद्धेषु वयः समीक्ष्यते।"**पुनः रक्षणेन पितुः कार्यं निर्वहेत्। यथा-

'प्रजानां विनयाधानाद्रक्षणाद् भरणादपि।

स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ।।'[27] इति

अपि च शासकस्य प्रमुखं दायित्वमस्ति राज्यस्य सप्ताङ्गरक्षणम् (स्वामी, अमात्यः, राष्ट्रः,दुर्गः, दण्डः, कोशः मित्रं चेति) इति कालिदासः स्पष्टी करोति एवम्-

'उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्वङ्गेषु यस्य मे।

दैवीनां मानुषीणां च प्रतिहर्ता त्वमापदाम्।।'[28] इति

नृपः सामदानदण्डभेदादि उपायचतुष्टयस्य तथा सन्धिविग्रहयानासनसंश्रयद्वैधीभावादिः षङ्गुणानां विनियोगं साध्येष्वर्थेषु प्रयोक्तुं कुशलो भवेदिति कविः निर्देशति ।

'स गुणानां बलानां च षण्णां षण्मुखविक्रमः।

बभूव विनियोगज्ञः साधनीयेषु वस्तुषु।।'[29] इति

अस्माकं संस्कृतिं चिरस्थायीकर्त्तुं कुशलराज्यव्यवस्था संचालनार्थं अपरिहार्यानि सर्वाणि जीवनमूल्यानि प्रतिपादितानि काव्येऽस्मिन्।

- **कर्मवादः-**'कर्म' हि जगत्सृष्टेः आदिकारणम् । यथा बीजेन सह वृक्षस्य सम्बन्धस्तथैव मानवेन साकं कर्म आविनाभूतम्। रघुवंशे सर्वे पात्रभूताः सत्कर्मनिरताः। फलैः एव तेषां कर्म पस्फुटितम्।

'फलानुमेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तना इव।।'[30] इति

ते यत् कामयन्ति तथैव परिपूरयन्ति। अतः तेषां कृतानां कर्मणां फलप्राप्तिः अपिदृश्यते। यथा-

'भव्यमुख्याः समारम्भा प्रत्यवेक्षा निरत्ययाः।

गर्भशालिसधर्माणस्तस्य गूढं विपेचिरे।।'[31] इति

अर्थात्, धान्यं यथा पूर्वमेव सम्यक् पक्त्वा निर्गच्छति तथैव कार्यस्य यथा आरम्भः भवति तथैव फलबाप्तिः।

स्वकर्मानुसारेण मानवानां गतिः भिन्ना भवेत्। यथा-

'परलोकजुषां स्वकर्मभिर्गतया भिन्नप्रथा हि देहिनाम् ।'[32] इति

कृतस्य कर्मणः फलप्राप्तिः सुनिश्चिता। अतः मनुष्येण सदाऽनासक्तिभावनया कर्म कार्यमिति वर्णयति कविः।

- **संस्कारः-**

भारतीयसंस्कृतेः प्रारम्भं संस्कारात् अभवत्। रघुवंशे संस्कारस्य स्वरूपं कालिदासेन प्रोक्तम्-

'निसर्गसंस्कारविनीत इत्यसौ नृपेण चक्रे युवराजशब्दभाक्।'[33] इति

अपि च-

'प्रयुत्तसंस्कारः इवाधिकं बभौ।'[34] इति

रघुवंशे महाकविकालिदासः स्मृतिशास्त्रमाश्रित्य संस्काराणां निपुणवर्णनं कृतवान्। यथा-सुदक्षिणायाःगर्भाधानं तथा पुंसवनसंस्कारवर्णनम्, रघोः जातकर्म-नामकरणं-चूडाकरणं-उपनयनं तथा केशान्तसंस्कारवर्णनम्। अपि च इन्दुमत्याः विवाहः तथा अन्त्येष्ठिसंस्कारः।

चूडाकरणम्-

'स वृत्तचूलश्चलकाकपक्षकैरमात्यपुत्रैः सवयोभिरन्वितः।

लिपेर्यथावद् ग्रहणेन वाङ्मयं नदीमुखेनेव समुद्रमाविशत्।'[35] इति

उपनयनसंस्कारः-

'अथोपनीतं विधिवाद्विश्चितो विनिन्युरेनं गुरवो गुरुप्रियम्।

अवन्ध्ययत्नाश्च बभूवूरत्र ते क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति।'[36] इति।।

अत्र जीवनस्य प्रत्येकक्षेत्रे समयानुसारं संस्काराः अनुष्ठीयन्ते इति कविः निरुपयति।

पितृमातृगुरुणां भक्तिः-"मातृदेवो भव, पितृदेवो भव, आचार्यदेवो भव"[37] इत्येतेषां देववत् पूज्यत्वमाख्यायते। ते एव मानवस्य सर्वोत्तमं शुभचिन्तकाः। मानवः मातृभक्त्या भूलोकं, पितृभक्त्या अन्तरिक्षं, गुरूशुश्रूषया ब्रह्मलोकं चाप्नोति। तेषां आशीर्वादिव अस्माकं रक्षामन्त्रः। यथा-

'आशिषं प्रयुयुजे न वाहिनी सा हि रक्षणविधौ तयोःक्षमा।'[38] इति

यथा चतुर्दिग्षु विद्यमानः अर्णवः स्वरत्नेन प्रेरयामासुः तथैव एते रघुवंशजाः रत्नसदृशाः गुणरत्नैः एतान् गुरूवर्यान् आराधायमासुः।

'गुणैराराधयासुस्ते गुरूं गुरूवत्सलाः

तमेव चतुरन्तेशं रत्नैरिव महार्णवा।'[39] इति

एतेषां सेवा मनुष्यस्य साक्षात् परमोधर्मः तेषामाज्ञानुसारं व्यवहर्तव्यमिति रघुवंशे बहुत्रं प्रतिफलितम् ।

- **पारलौकिकभावना-**

पारलौकिकीभावनाभावितो भारतीयसमाजः सिद्धान्तस्य एवऽऽपात-रमणीयताऽचारविचारपरक पाश्च्यात्यसभ्यतायाः भिद्यते। विषयेऽ-स्मिन् कालिदासः स्पष्टम् एव जीवनमरणयोरन्तरं प्रतिपादयन् उल्लिखति यत्-

'मरणं प्रकृतिः शरीरिणा विकृतिर्जीवनमुच्यते बुधै।

क्षणमप्यवतिष्ठते श्वसन्यदि जन्तुर्नतु लाभवानसौ।।'[40] इति

अत्र मानवस्य मृत्युः सार्वकालिकं सत्यं इति ज्ञात्वा यदि कश्चित् क्षणम् अपि जीवन ईश्वरप्राप्यार्थं यतते मानवः लाभवान् भवति एव। यथा-

"विषमप्यमृतं क्वचित् भवेत् अमृतं वा विषमीश्वरेच्छयाः"।[41] इति

सः तु वर्तमानजीवनं तपसः श्रेयसश्च कारणं मनुते।

रघुवंशे कविना प्रोक्तम्-

'लोकन्तरसुखं पुण्यं तपोदनसमुद्भूतम् ।'[42]

अर्थात्, तपसा दानेन चोत्पन्नं पुण्यं परलोके सुखप्रदानकारकम्। ईश्वरानुभूतिद्वारा स्वात्मोपलब्धप्रयत्ने प्रतिजनं जीवनं साधनभूतम् इति कवेः भावना वर्त्तते।

- **गोसेवायाः महत्वम्-**

परमपूज्यायाः गोमातुः स्थानं सनातनधर्मे स्वतन्त्रम्। यथा-

'गोषु भक्तिर्भवेदस्य निर्ममे च ह्यमतिः।

जन्मान्तरेचविश्वासः स एव हिन्दुर्भविष्यति।।'[43] इति

दिलीपस्य गोसेवया पुत्रं लभते इति वचनेन कविना भारतीय-संस्कृत्यांगोः महत्वंप्रतिपाद्यते। गां रक्षणार्थं स्वजीवनसमर्पण-भावरुपं अस्माकं धर्मं संस्कृतिश्च प्रकाशयति कविः। यथा-

'प्रस्थितायां प्रतिष्ठेथाः स्थितायां स्थितिमाचरेः।

निष्णायां निषीदास्यां पीताम्भसि पिवेदपः ।।'[44] इति

पुनः गोसंचारणं सूर्यसदृशंमहीमण्डलं पवित्रयति।यथा-

'सञ्चारपूतानि दिगन्तराणि कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुम्।

प्रचक्रमे पल्लवरागताम्रा प्रभा पतङ्गस्य मुनेश्च धेनुः।।'[45]

संसारेऽस्मिन् कर्मानुरूपं सर्वस्यऽपि जीवस्य पुनर्जन्म भवति। गीतायाम्-**"जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च"** इति। यः पूर्वजन्मनि यादृशं कर्म कुरुते, सोऽस्मिन्जन्मनि तादृशं फलं लभते । महाकविकालिदासेन प्रोक्तम्-

'तदलं तदपायचिन्तयाविपदुत्पत्तिमतामुपस्थिता' ।[46]

इन्दुमत्याः एवं अजस्य च पुनर्जन्मवर्णनात् भारतीयसंस्कृतिः तत्र पस्फुटिता विद्यते।

उपसंहारः-

महाकवि कालिदासः विश्वकविः अतः काव्येऽस्मिन् सार्वकालिकः सार्वदेशिकः च धर्मसंस्कृतिविषयः प्रतिफलितः। भारतीयसंस्कृतेः यत् समुज्वलरूपः महाकविकालिदासस्य रघुवंशमहाकाव्ये प्राप्यते तद् अद्यपर्यन्तं अस्माकं संस्कृतेः आदर्शः अस्ति। धर्मसंस्कृती समाजस्य मूलम्। विनिष्टे सत्यपि महती वैभवे कालिदासकृतिषु रघुवंशे भारतीयसामाजिकसंस्कृतेः प्राणतत्वानि सुरक्षितानि सन्त्येव। भविष्यत्काले च तानि सुचिरं प्रतिष्ठास्यन्ति एव। भौतिकविज्ञानं , कर्तव्यनिष्ठता, मानवतावादः, इत्यादयः अस्माकं धर्मं संस्कृतिश्च प्रकाशयन्ति । एतानि तत्वानि च उपनिबद्धानि कालिदासस्य सर्वश्रेष्ठमहाकाव्ये रघुवंशे।

अतः इदं कथ्यते-

"राष्ट्रेषु भारतं रम्यं रम्यः संस्कृतवाङ्मयः।

तत्रत्या संस्कृतिर्रम्या धन्याः संस्कृतसाधका।।

मूर्धन्यः सुरभारत्याः कालिदासो महाकविः।

कृतित्त्वयशसस्तस्य शोभते सुरभारती।।" इति

संदर्भग्रन्थसूची-

1. महाकविकालिदासः,२०७३.रघुवंशमहाकाव्यम्,डाँकपिलदेवगिर, चौखम्भासंस्कृत भवन, वाराणासी।
2. डाँ.पि.विकाणे,१८९३. धर्मशास्त्रस्येतिहासः. डाँ जयकृष्णमिश्रः. चौखम्वा संस्कृत सिरीज,वाराणासी।
3. मनुः, १८८३. मानवधर्मशास्त्रम्. विश्वनाथनारायणं. गणपति-क्रिष्णाजीमुद्रायन्नालयम्,वम्बे।
4. डा. ब्रजकिशोरस्वाईं, २००६ . स्मृतिमीमांसा. चौखम्बासंस्कृत संस्थान, वाराणासी।
5. लक्ष्मीनारायण अग्रवाल, भारतीय सभ्यता तथा संस्कृति का विकास, वी. एन. लुणिया,प्रिन्टवैल,धूलिया गंज. इन्दौर(म.प्र.)।

6. सत्यव्रतशर्मा, धर्मशास्त्र के मूल तत्त्व, न्यू भारतीय बुक कारपोरेशन,नई दिल्ली।
7. शङ्कराचार्यः, २०१०. ईशादि नौ उपनिषद्. हरिकृष्णदास गोयन्दका.गीताप्रेस,गोरखपुर।

संदर्भः

[1] सुभाषितम्

[2] यजुर्वेद-36-18

[3] संस्कृतनिबन्धशतकम्-175

[4] यजुर्वेद-36-18

[5] महाभारत.शान्ति-209.22

[6] मनु.-2.1

[7] मनु-6.91

[8] मनुस्मृति.8.17.

[9] काव्यप्रकाश-1.2

[10] मनुस्मृति-1.108

[11] काशीखण्ड

[12] रघुवंशम्-1.7

[13] मालवि.1.9

[14] रघुवंशम्-1.29

[15] रघुवंशम्-1.18

[16] रघुवंशम्-11.56

[17] रघुवंशम्-14.63

[18] रघुवंशम्-14.66

[19] रघुवंशम्-7.71

[20] रघुवंशम्-8.11

[21] रघुवंशम्-1.8

[22] रघुवंशम्-14.67

[23] रघुवंशम्-1.17

[24] रघुवंशम्-15.47

[25] रघुवंशम्-1.22

[26] रघुवंशम्-17.57

[27] रघुवंशम्-1.24

[28] रघुवंशम्-1.60

[29] रघुवंशम्-17.68

[30] रघुवंशम्-1.20

[31] रघुवंशम्-17.53

[32] रघुवंशम्-8.85

[33] रघुवंशम्-3.35

[34] रघुवंशम्-3.18

[35] रघुवंशम्-3.28

[36] रघुवंशम्-3.29

[37] तैत्तरीयोपनिषद-1.11

[38] रघुवंशम्-11.6

[39] रघुवंशम्-10.85

[40] रघुवंशम्-8.87

[41] रघुवंशम्-8.46

[42] रघुवंशम्-1.69

[43] विद्यामार्तण्ड

[44] रघुवंशम्-1.89

[45] रघुवंशम्-2.27

[46] रघुवंशम्-8.83